

„FELHŐ-FENSÉGBEN ÍM A HOLD FÖLTÁMADT”

A csillagos ég esztétikájáról

*„Hesperus vezette / e csillagtábort, legszebben tü-
zelt, / mígnem felhő-fenségben ím a Hold / föltá-
madt, fénykirályné, föltakarta / páratlan fényét, és
az éjre dobta / ezüst talárát.” (John Milton: Elvesztett
Paradicsom, ford. Jánosy István, IV. 605–610.)*

Ebben az esszében¹ a csillagos ég tapasztalatának néhány esztétikai kérdésével szeretnék foglalkozni. Az első részben általános megfontolásokat ajánlok ennek a tapasztalatnak a számunkra adott vagy elérhető lehetőségeiről és feltételeiről. A második részben pedig a csillagos ég esztétikai tapasztalatát elsősorban mint idő-élményt szeretném bemutatni. Reflexióimat – amelyek terjedelmi okokból és a téma komplexitásából adódóan szükségképpen kissé impresszionisztikusak lesznek – egyrészt a kortárs környezetesztétika elméleti szövegeinek kontextusához próbálom illeszteni, másrészt a modern esztétika kialakulásának, tehát a XVII. század végének és a XVIII. század első felének elméleti törekvéseihez, amikor is még az ezen a néven nem is nagyon nevezett esztétika inkább valamiféle alkalmazott esztétika volt, és sok tekintetben emlékeztetett arra, amit az 1960-as évek közepétől a természet szépségére fókuszáló környezetesztétikának nevezünk. A környezetesztétika kibontakozását sok tekintetben a modern esztétika kialakulása újrajátszásának gondolom,² ezért tűnik számomra termékenynek a kétfajta, időben egymástól elég távoli szövegekörpusz együttes emlegetése és felhasználása.

I.

Mindenekelőtt pontosítanom kell a tárgyamat. Arról az esztétikai élményről kívánok beszélni, amely a *Földről szabad szemmel látható csillagos égbolt tényleges természeti látványából* adódik. Tehát nem az a csillagos ég vagy éppenséggel mélyűr érdek, amely űrfotókon és csillagászati távcsövek által készített felvételek nem-valós színezésű kompilációin jelenik

¹ Eredetileg előadás formájában hangzott el a „Vadon – város – virtuális valóság: környezetesztétikai közelítések” című online konferencián, amely az ELTE Esztétika Tanszékén működő *Research Centre for Aesthetics, Nature and Environment* szervezésében zajlott le 2021. március 19–20-án. Az esszé rövidebb változata időközben angolul is megjelent (vö. Szécsényi 2021).

² Jean-Marie Schaeffer egy nemrég megjelent cikkében azt elemzi, hogy a XVIII. századi esztétika természeti szépségre vonatkozó meglátásai mennyiben hasonlítanak és térnek el a természetre vonatkozó modern környezetesztétikai törekvésektől, s úgy találja, a különbségek sokkal számszerűsabbak, mint a hasonlóságok (Schaeffer 2018). Schaeffer azonban kizárólag Kant esztétikáját hozza fel az előbbi reprezentálására, én viszont sokkal inkább prekantiánus elméletekre vagy filozófikus elmélkedésekre gondolok, amikor az 1960-as évek közepétől felemelkedő környezetesztétika és a modern esztétika formálódásának első időszakában közötti párhuzamosságokra utalok.

meg, vagy akár profi fotósok high-tech gépeivel készült felvételeken található, mely képeken szabad szemmel soha nem látható színek, árnyalatok és részletek látszanak. És az a csillagos ég sem érdekel, amelyet CGI-grafikusok tálnak nekünk tudományos-fantasztikus témájú mozik újrjeleneteiben stb. – általában tehát nem a csillagos ég vagy a mélyűr digitális vagy festett képi reprezentációival fogok foglalkozni, noha bizonyára ezeknek is van esztétikájuk, és minden bizonnyal visszahatnak arra, ahogyan a csillagos éghöz „oda-kint” esztétikailag viszonyulunk.³

A csillagos ég eleven tapasztalatáról hagyományosan azt szoktuk gondolni, hogy az mindenki számára könnyen elérhető és egyetemesen nagyra értékelt élmény. Ha már a modern esztétika szókészlete felől akarjuk megnevezni, akkor általában azt mondjuk, hogy eminens példája a természeti fenségesként ismert esztétikai minőségnek. Kötelező ezen a helyen Kant *A gyakorlati ész kritikájának* agyonidézett zárszavára hivatkoznom, ahol a königsbergi mester azt állítja: „Két dolog tölti el elmémet mindig új s egyre fokozódó csodálattal és hódolattal, minél gyakrabban és hosszabban gondolkodom el róluk: *a csillagos ég fölöttem és a morális törvény bennem*” (Kant 1998, 189.). Maga a „fenségeség” ugyan csak egyszer fordul elő ebben a zárszóban, de a Harmadik Kritika felől visszafelé olvasva, az égbolt esztétikai szempontból nézve – mert persze nézhetjük máshogy is, például természettudományos szemmel, a tengerész szemével, az asztrológuséval stb. – Kant szerint egyértelműen fenséges. A prekantiánus esztétikákat szemügyre véve ez azért nem is annyira evidens, mint képzelnénk, egyáltalán nem mindegyikben lelhető fel vagy legalábbis nem tartozik az elsősorban emlegetettek közé a csillagos égbolt, amikor is sorolni kezdik azokat a természetben található látványokat, amelyek a természeti fenséges paradigmikus példatárát jelentik: mint a kietlen hegyvidékek, a sivatagok, a háborgó vagy éppen nyugodt tengerek, a dühöngő vulkánok és fürgetegek vagy a sötét rengetegek. Ennek egyik oka minden bizonnyal a csillagos ég vallási és metafizikai túlterheltsége, ami miatt több kora újkori szerzőnek nehézséget okozhatott a *mérhetetlen* kiterjedésű fizikai látványok előbb idézett sorába állítani. Hiszen ha van valami, ami „fent van”⁴ (tehát vertikálisában áll elénk, és nem horizontális kiterjedtségében) és minőségi (nem pedig mennyiségi) természete miatt lényeges a számunkra, akkor az éppen a csillagos ég vagy hagyományosan a mennybolt.⁵ Mindenesetre Kantnál már összeér a két hagyomány, s inntől kezdve a fenséges értelmezési keretében szokás a csillagos égről beszélni. Ami még azt sem jelenti feltétlenül, hogy csak pozitívan lehetne értékelni: Kantnál persze a fenséges a morális érzésben alapozódik meg, s a magasabb rendűségünket jelentő morális lény voltunk megéléséhez kapcsolódik. De például brit kortársánál, William Blake-nél a csillagos ég világunk kifícamodott metafizikai szerkezetének jele, az a hely, ahol egy korlátolt démiurgosz trónol: egy fölénk magasodó merev, sötét, despotikus hatalom: „A tűzörömet Urizen tíz torz parancsá rontá, / Vezetve csillagos hadát éji vadonon át...” (ford.

³ Hogy a képi reprezentációk és/vagy az irodalmi leírások miképp hatnak vissza, s ez hogyan érhető tetten a csillagos ég „közvetlen” esztétikai tapasztalatában, nagyon érdekes probléma, de erre ehelyütt nem térek ki.

⁴ A korszak angol irodalmában legalább a XVIII. század közepéig a még *nem esztétikai kategóriaként* elgondolt „fenség” (*sublime*) éppen ezt jelenti: valamit, ami fent van.

⁵ Ha esztétikai kontextusban merül fel az égbolt, gyakrabban esik szó a tiszta kéklőről vagy éppen érdekes felhőalakzatokkal tagolt nappaliról. Amikor pedig az (új) űr „mérhetlenségének” – amelyet a XVII. század végén és a XVIII. elején még gyakran a mindenhol középponttal rendelkező végtelen kör (gömb) középkori metaforája segítségével prezentálnak – borzongása vagy szédülete a téma, az egyrészt elsősorban a távcsövek tudományos felfedezéseire apellál, másrészt inkább a tér végtelenségének és a világok számosságának *gondolatához* kapcsolódik (Pascal, Fontenelle, Shaftesbury, Addison), amelyhez az éjszakai égbolt szabad szemmel látható érzéki-esztétikai tapasztalata, ha egyáltalán felmerül, csak apropóként szolgál (miközben ez utóbbi nélkül is kiválóan működik például egy dolgozósobában elmélkedve).

Tóth Eszter, *Amerika: jövődőlés*, 10. tábla) – amire szintén lehet azt mondani, hogy fenséges, csak nem éppen kanti értelemben.⁶

Azért azt is hozzá szoktuk gondolni, hogy bármennyire könnyen és egyetemesen elérhető a csillagos ég esztétikai tapasztalata, talán éppen mindennapisága miatt mindig is hajlamosak voltunk teljesen megfeleledkezni róla. Ugyanakkor az újrafelfedezése és az ismételt rácsodálkozás többnyire megrendítő erejű, és a szemlélő életének valamilyen fordulópontjához kötődik. Szépirodalmi példák sorát lehetne erre hozni, álljon itt most csak kettő: az 1811–12-es nagy üstökössel ékesített égboltra felbámuló Pierre-é Tolsztoj *Háború és békéjében* vagy az álmatlanságában az éj közepén a Logodi utcai ablakából az égi bálra rácsodálkozó Kosztolányi Dezsőé a *Hajnali részegség* című versében. Pedig más baj is van, nem csak a feledékenység: ma már, különösen a városokban élők számára, de kisebb mértékben tulajdonképpen minden néhány háznál nagyobb méretű emberi település lakója számára, a tündöklő éjszakai ég látványa többé egyáltalán nem könnyen hozzáférhető. A levegő- és főleg a fényszennyezés következtében a derült vagy enyhén felhős éjszakák nyújtotta kép nagyon távol van attól, amit Anaxagoras, Ovidius, Pascal, Kant, Thoreau vagy szinte bárki akár egy évszázaddal ezelőtt láthatott, ha az éj leszálta után észbe jutott felnézni az égre. Az a pár fényesebb égitest, amely manapság sugarai-val át tud törni ezen a vastag fátylon, csak egy töredékét jelenti a bámolni valónak. Ráadásul évezredekken keresztül az égboltot a nyugalom, a változhatatlanság és az örökévalóság megtestesüléseként tartották számon, magasztos lassúsággal forgó boltozatnak látták, vagy éppen több koncentrikus kristálysférának, amelyen az események – üstökösök, „hulló csillagok” (meteorok), fogyatkozások, (szupernóva) felfénylések vagy bolygóegyüttállások – ritka és jelentőségelteli kivételnek számítottak, s ezek közül szabad szemmel is érzékelhető gyors mozgása csak a meteoroknak volt. Most viszont akárhova nézünk, szinte mindenütt és szüntelenül repülőgépek, helikopterek, újabb drónok rajzanak, műholdak tucatjai és a Nemzetközi Űrállomás húznak el felettünk, hatalmas űrszállodát is terveznek, ahogy a hírekből értesülhetünk, s előbb-utóbb az űrszemét is elérheti a láthatósági küszöböt. Azaz ma már akár komoly túrákat vagy – ha még a forgalmas légifolyosóktól is távol akarunk kerülni – költséges nagyobb utazásokat kell tennünk távoli, elhagyatott régiókba, hogy olyan helyszínek találjunk a Földön, ahol többé-kevésbé még régi pompájában csodálhatjuk meg a csillagos eget. 2001-ben már világméretű örökségvédelmi program is indult⁷ az ilyen helyszínek összegyűjtésére és megőrzésére. Tehát a csillagos ég legtöbbünk számára ma már semmi esetre sem mindennapi és könnyen elérhető tapasztalat. Jellemzőnek tartom, hogy például a *Pi élete* című 2012-es filmes adaptációban az óceán közepén mentőcsónakban hanykolódó főhősre ráboruló hatalmas, dermesztően nyugodt és kristálytisztá éjszakai égbolt leginkább a kétségbeejtő ma-

⁶ Már korábban, a XVIII. század legelején, az éjszakai eget immár új szemmel nézők között is megfigyelhető ez a kettősség, ráadásul szellemileg egymáshoz sokkal közelebb állóknál, mint Kant és Blake: Joseph Addison, bár a „nagy” (azaz a fenséges) természeti látványok közt nem sorolja fel az éjszakai égboltot, a „nagy”, a „szép” és a „szokatlan” három (immár mondhatjuk) esztétikai minőségének együttes példajaként azért megemlíti például a *Spectator* 412-es számában (1712): „ha szépség vagy szokatlanság is társul [...] a nagysághoz, mint a kavargó óceán vagy a csillagokkal és meteorokkal ékes mennybolt esetében” (Addison 2007, 1189.), akkor e minőségek egymás hatását erősítik. Ugyanakkor Isaac Watts, jeles prédikátor, himnuszköltő, teológus és egy *Spectator*-ben megjelent esszé társszerzője, ugyanezt a csillagokkal teletűzdelt sziporkázó (téli) égboltot pusztán a hidegséggel asszociálja, amellyel teológus professzorok „a szent vallást” helytelenül csak a fej – a fogalmak és tanítások – ügyének tekintik, nem hagyva helyet a lélekben az érzelmek melegségének (Watts 1810, 687.).

⁷ *International Dark Sky Places*, 2001-ben alapították, hogy felkutassák és megvédjék a még sötét megfigyelhető helyeket, ahonnan a csillagos ég zavartalanul szemlélhető, vö. <https://www.darksky.org/our-work/conservation/idsp/> (utolsó elérés: 2021. május 27.).

gányt és elveszettséget fejezi ki, hiszen *ehhez* a látványhoz manapság már minden emberlakta helytől óriási távolságban kell lenni.

Attól persze, hogy a csillagos ég eleven és teljes látványa sokkal nehezebben hozzáférhető, és helyét a fentebb emlegetett képi, illetve mozgóképi reprezentációk veszik át, a hagyományos státusát sok szempontból megőrizte. Popkulturális közhely lett például, hogy egy elképzelt jövőben az ég vagy a csillagos ég látványának elvesztését a földlakó emberiség számára egyszerre fizikai, morális és spirituális katasztrófaként jelenítik meg, kézenfekvő példaként említhetném az olyan disztópikus filmeket, mint a *Szárnyas fejvadász* (1982), a *Mátrix* (1999) vagy *Az éjjeli égbolt* (2020). Mindenesetre ennek a motívumnak a vissza-visszatérése és univerzális érthetősége azt sejteti, a csillagos ég látványa valamit mára is megőrzött még a hajdani metafizikai vagy spirituális erejéből és értékéből.

II.

Azt, ahogyan az éjszakai égbolt esztétikai tapasztalata hozzáférhető számunkra, nagyban befolyásolja az utóbbi évszázadokban, különösen Kopernikusz óta halmozódó természettudományos tudás is a Földet körülvevő világról. Hogy pontosan mi is volna ez a szerep, másképpen és kicsit általánosabban fogalmazva, hogy mi is a státusa a természettudományos tudásnak a természet esztétikai megítélésében, régóta tartó vita a környezetesztétikai irodalomban. A csillagos éggel kapcsolatos megfontolások ennek a problémának a közepébe vezetnek. Azok az elméletírók, akik szerint a természettudományok eredményeinek felhasználása nélkülözhetetlen az esztétikai élvezet és értékelés számára, azért arról is biztosítanak bennünket, mint például Sandra Shapshay egy 2013-as tanulmányában, hogy ez nem szükségképp vezet varázstalanításhoz: „amit élvonalbeli természettudományunktól megtudhatunk, az az, hogy az éjszakai ég még mindig tele van tudományos rejtéllyel”, az érintett tudományos kutatás „ezen rejtélyek mélységeinek új és kellően adatolt értékelését nyújtja a számunka; ilyen esetben a sűrű fenséges tapasztalatát támogatja” (Shapshay 2013, 197.). A *thin* és a *thick sublime* kettőségéről van szó, amelyet talán felszínes (vagy olcsó) és sűrű (vagy mély) fenségesnek fordíthatnánk. Sűrűségének, mélységének, azaz fenséges esztétikai tapasztalatként való komolyan vehetőségének garanciája éppen a kellően elmélyült természettudományos tájékozottság volna a befogadó részéről. Végső soron minden természeti szépségre vagy fenségre irányuló esztétikai ítéletnek a természettudományos tudásban kell megalapozódnia, mondják. Ennek a kognitivisták megközelítésnek a legfőbb környezetesztétikai elméletírója Allen Carlson, aki több évtizede írja az ezzel kapcsolatos könyveit, és akinek természetesen sok követője is van,⁸ miként az imént idézett Shapshay is, vagy éppen Patricia Matthews, aki még 2002-ben írt egy fontos tanulmányt a természettudományok és a természetre vonatkozó esztétikai tapasztalat viszonyáról. Ő ugyan nem hozza fel a csillagos eget, de egy vízesés példáján amellet érvel, hogy lehet ugyan valamilyen érvénye egy naiv esztétikai ítéletnek (a „zsigeri” ítéletnek, ahogy nevezi), amely a vízesés láttán érzett csodálatunkra vonatkozik, de ha biztosak akarunk lenni abban, hogy ítéletünk korrekt, akkor egyből szükségünk lesz természettudományos ismeretre (Matthews 2002, 45.). Tehát, tesztem hozzá, kellő geológiai és hidrológiai ismeretek hiányában el vagyunk veszve, nem tudhatjuk, tetszésünk megalapozott-e: avagy esztétikai tapasztalatunk sovány-e vagy valóban sűrű. Ugyanitt Matthews azért elismeri, hogy nem minden tudományos információmorzsa releváns, amikor az adott természeti tárgyat vagy látványt esztétikailag szemléljük, de az a fajta tudás szerinte igenis meghatározó, amely „megváltoztathatja a tárgyról alkotott esztétikai értékelésünket azzal, hogy megváltoztatja, hogyan észleljük azt” (Matthews 2002, 44.).

⁸ Vö. például (Carlsion – Parsons 2008), illetve a történeti érdeklődést is mutató (Barton 2016).

Innen nézve a newtoni természettudományok és különösen a csillagászat kibontakozása és térnyerése a XVII. század második felétől valóban olyan új tudás megszerzésének látszik, amely alapvetően megváltoztatta, hogyan is tekinthetünk a csillagos égre esztétikailag. Sokan és sokféleképpen írtak erről a nagy horderejű átrendeződésről az európai szellem történetében, amikor a késő középkorig érvényben lévő, alapvetően ptolemaioszi – majd kopernikuszi – világképet, amely egy hierarchikusan berendezett, spirituális minőségekkel jellemezhető szférákkal rendelkező és véges kozmoszt jelentett,⁹ leváltja az elsősorban fizikai, mennyiségi viszonyokkal leírható és modellezhető, horizontálisan vagy minden irányban kiterjedő végtelen univerzum newtoni képe (vö. Koyré 1957; Tuveson 1960); más szavakkal, a természetben megpillantható isteni felől: a természet szép és magasztos épületét teremtő istenit felváltja a beláthatatlan mélység örvényében kavargó fenséges tér-istenség. Pascal döbbenetét szokás ehelyütt idézni a *Gondolatok* címen ismert 1670-es töredékgyűjteményből, a Brunschvicg-féle számozás szerinti 72. töredéket, amelyben a távcsövekkel a világegyetemben feltáruló kozmikus végtelen és a mikroszkópokkal felderíthető végtelen kicsinyiség végletei közé vetve pillantja meg a véges embert, aki „megrémul önmagától, s ráeszmélve, hogy természet adta tömegével a végtelenség és a semmi két feneketlen mélysége közt lebeg, remegve tekint majd e csodákra” (Pascal 1983, 32–33.). A csillagos ég alakulóban lévő természeti fensége értelmezhető az új univerzum elsajátítására tett immár esztétikai kísérletként, Pascal kétségbeesésére adott válaszként.

Első ránézésre mindez alátámasztani látszik azt, amit Matthews mond, mégis azt gondolom, hogy az általa is képviselt álláspont inkább az esztétikainak egy sajátos kiterjesztése:¹⁰ ami az esztétikai és a tudományos különös elegyének kikeveréséhez vezet; ennek következtében aztán a természettudományos kíváncsiság és rácsodálkozás (*awe*) is esztétikainak fog minősülni. Sőt végső soron már nem is csak elegyről beszélhetünk, hanem a hagyományos esztétikai leváltásáról; pontosan ezt teszi Shapshay, amikor a csillagos ég számos intellektuálisan izgató rejtélyével magyarázza, miért nem „varázstalanodik el” a mélyúr, miért nem lanyhul az iránta való „esztétikai” lelkesedés továbbra sem. Én ezt egy kissé félrevezetőnek gondolom, inkább ragaszkodnék a modern esztétikainak mint *érzéki-spirituálisnak* az értelmezéséhez, legalábbis ami a természeti látványok tapasztalatát illeti. Ez volt ugyanis az igazi nóvum a modern esztétika kibontakozása során.¹¹ Élvonalbéli tudományunk lencséjén át valóban lelkesedéssel szemlélhetjük a természetet, a legnagyobbtól a legapróbb jelenségeiig, de nem biztos, hogy minden rácsodálkozás esztétikai természetű – már a XVIII. század közepén Edmund Burke megfigyelte, hogy egy természettudós rendkívüli lelkesedéssel és vonzalommal tud viselkedni mások számára „akár undorító és izléstelen”, tehát az esztétikai szféráján egészen biztosan kívül eső tárgya iránt is (Burke 2008, 128–129.).

⁹ Kopernikusz ugyan már heliocentrikus elrendezést ajánl, és az állócsillagok szféráját is távolabbra helyezi, de ugyanúgy minőségi és véges kozmoszt feltételez. Giordano Bruno lesz az, aki először szédül bele a világegyetem végtelenségének gondolatába.

¹⁰ Ez egyáltalán nem előzmények nélküli a modern esztétika korai elméleteit tekintve sem, például Francis Hutcheson 1725-ös *Vizsgálódásában* kifejezetten „matematikai stílusban” beszél a tárgyakban lévő szépségről, amibe beleérti a természet műveit is, mint „az egyformaság és a változatosság összetett arányáról [*a compound Ratio of Uniformity and Variety*]”. Ami a mennyei testeket illeti, szertinte észre és reflexióra van szükségünk ahhoz, hogy ezen óriási struktúrák szépségét érzékelhessük (vö. Hutcheson, 2004, 29–31.). A „csillagos félteke” egy „összetett idea”, amely „szép, rendezett és harmonikus” (22.), legalábbis ha a bolygók rendezett mozgásában, az égi jelenségek szabályos és állandó ismétlődésében stb. leljük fel a szépségeket, „amelyek elbűvölik a csillagászt és kellemessé teszik fáradságos számításait” (31.). A csillagos ég e szépsége meglehetősen funkcionálisnak tűnik: csak a természetkutató számára elérhető, aki mintegy fáradságos kutatómunkája jutalmaként nyeri el.

¹¹ Lásd erről (Morris 1972, 137.; Szécsényi 2020, 59. skk.).

Newton és természettudós társai felfedezéseinek eredményeként egészen máshogy észleljük magunkat és Földünket a bennünket körülvevő űrben, az is egyértelműnek látszik, hogy e felfedezés hozzájárult a természeti fenséges feltalálásához és kidolgozásához Pascaltól Lord Shaftesburyn és Addisonon át John Baillie-ig vagy Kantig és tovább. Ugyanakkor ennek az új tapasztalatnak a kialakításában számos más – teológiai, vallási, irodalmi, antropológiai, alkímiai és mágikus – elem is szerepet játszott. Úgy tűnik, e sokféle komponens alkalmazásának vagy kiaknázásának *módja* és a *célja* fontosabb volt, mint az egyes elemek származási helye. Ráadásul az is elég tanulságos, hogy mind Pascal, mind Kant elutasítja a természettudományos igényeket a végtelen tér vagy a csillagos ég esztétikai értékelésekor. Pascal azt mondja az imént idézett töredékben, hogy a végtelen és a semmi „feneketlen mélységei” között remegő szemlélő „*kíváncsisága csodálatra* fordul, és hajlandóbb lesz némán szemlélni, mint elbizakodottan kutatni őket” (Pascal 1983, 33.). Kant pedig már explicit módon a természeti fenséges kontextusában írja a csillagos ég látványáról, hogy fenségesként való megítélésekor nem hagyatkozhatunk tudományos belátásokra a végtelen térben feltételezhető más, eszes lények lakta világokról, hanem „[i]télnünk pusztán aszerint szabad, amilyenek az eget látjuk: tág, mindent átfogó boltozatnak” (Kant 1997, 191).¹² A csillagos ég esztétikai megítélése mintha visszatérítene bennünket egy korábbi kozmosz-képhez, dacára a végtelen térbeli mélységeket feltáró nagy tudományos felfedezéseknek;¹³ vagy másképpen: mintha a végtelen térbeli kiterjedés természettudományos koncepciója csak egy újabb eleme volna a csillagos ég összetett tapasztalatának, egy újabb árnyalat vagy, ha tetszik, egy újabb szólam a kórusban, amitől azonban még az éjszakai ég sok minden más is marad. *A természettudományoknak kezdetektől fogva nem volt kizárólagos joga meghatározni, mi is a „természet” a természeti fenségesben*, és bár valóban elképesztő további fejlődésen ment keresztül a csillagászat és az asztrofizika az azóta eltelt három és fél évszázadban, s akár újabb ingereket vagy impulzusokat is adhatott a csillagos ég esztétikai tapasztalatához, *alapjaiban* mégsem változtatta meg e nagyszerű látvány esztétikai észlelését. Pascalnál, Addisonnál és később Kantnál is azt látjuk, hogy a fenséges természeti tárgyak esetében képzelőerőnk nem tud lépést tartani az értelmünkkel, nem képes elnyelni és szemléletessé tenni az újabb és újabb adatokat és tudományos információkat. Évtizedekkel ezelőtt már csodálattal bámultam az Oriont, ma már tudom, hogy híres köde egy nebula, hogy alfája, a vörösen izzó Betelgeuse az egyik legnagyobb méretű ismert csillag, olyan hatalmas, hogy a legnagyobb távcsöveinkkel nem pusztán izzó pontként, hanem korongként is észlelhető, valamint bármikor felrobbanhat; továbbá azt is, hogy a mögötte kelő Nagy Kutya csillagkép alfája, az északi égbolt legfényesebb állócsillaga, a kékesfehérben sziporkázó Sirius, valójában egy kettős rendszer stb. – de megváltozott-e alapjaiban az ezekhez hasonló számos új ismerettől a csillagos éggel kapcsolatos esztétikai tapasztalatom? Talán egy kicsit, bár az évtizedek alatt halmozódó élettapasztalataim bizonyára sokkal többet formáltak a percepciómat.

¹² Mellesleg itt ellentmond a Második Kritika fentebb idézett zárszavának is, ahol aztán éppen a számtalan világokat emlegeti (vö. Etlin 2012, 231.).

¹³ Érdemes azért megjegyezni, hogy a nyúlfarknyi életidejű és az alatt csak arasznyi teret bejáró vagy megismerő ember és a kozmosz „határtalan” térbeli és időbeli tágasságának feszítő ellentéte régi téma, nem kellett rá a kora modern kor csillagászati felfedezéseig várni. A sztoikus szerzők például elég gyakran hivatkoznak erre az ember érintő egzisztenciális fejtegetéseikben: „Arasznyi az ember élete, arasznyi az a földzug, ahol él, de arasznyi a legtovább fennmaradó hírnév is” (Marcus Aurelius 1975, 32.). Amit viszont a XVII. század tesz hozzá, az a bizonyosság elvesztése, hogy hol is a helye az embernek a végtelenné tágult univerzumban, hogyan is lehet elgondolni, el lehet-e egyáltalán gondolni ember és természet/kozmosz összhangját – akár csak elérendő célként, ahogy még a római császár-filozófus megtehetette: „Egyszer majd rá kell eszmélned, hogy milyen az a világrend, amelynek része, vagy milyen az a világot kormányzó elv, amelynek a kisugárzása [tudniillik emanációja] vagy, s hogy kimért az idő...” (Uo., 17.).

Megfelelőbb és *korrektebb* lett-e az esztétikai ítéletem a begyűjtött csillagászati és asztrofizikai tudástól – ahogy Matthews elvárná? Elmélyült-e (sűrűbb lett-e) a csodálatom ezektől? Aligha. Mintha inkább arról lenne szó, hogy a tekintetünk „mögött” felhalmozódó és terebélyesedő természettudományos tudásunk *ellenére* is megmarad valamilyen elemen-táris vonzódás.

Lezárva esszém első részét, összességében azt gondolom, hogy a végtelen univerzum természettudományos koncepciója valóban új helyzetet teremtett három és fél évszázada, s a csillagos ég természeti fenséges tapasztalatának kibontakozása válaszként értelmezhető erre, de e tapasztalat – tartalmaival, szerkezetével, asszociációival – semmiképp nem érthető meg *kizárólag* a csillagos eget érintő percepciónk tudomány generálta megváltozásából.

III.

Két évvel 2008-ban bekövetkezett halála után jelent meg Ronald Hepburnek, a környezet-esztétika alapító atyamesterének az utolsó, eredetileg előadásnak készült írása jeles tanítványa, Emily Brady szerkesztésében, *Az égbolt és a tér esztétikája* címen (Hepburn, 2010). A cím is arra utal, ami az eddigiek után cseppet sem lep meg minket, hogy az égbolt – akár a nappali, akár az éjszakai – esztétikája szorosan összefonódik a tér esztétikájával. A továbbiakban azonban én inkább a csillagos ég egyes időbeli vonatkozásairól fogok szólni. Nem akarom ezzel azt állítani, hogy a térbeli és időbeli aspektusok tisztán szétválaszthatók lennének, mégis úgy tűnik nekem, hogy a csillagos éggel időtapasztalatként kevesebbet foglalkoztak, akkor is csak a tértapasztalat kiegészítéseként.¹⁴ Az előbbi felvázolására teszek kísérletet a továbbiakban.

A közelmúltban egy meglehetősen ritka együttállásnak lehettek szemtanúi azok, akik a nyugati égboltot vizsgálták elég közel a horizonthoz napnyugta után: a Jupiter és a Szaturnusz egy hónapon át együtt volt látható, 2020. december 21-én olyan közelségbe kerültek, hogy szabad szemmel egyetlen ragyogóan fényes égitestnek látszottak. Az első hírek arról szóltak, hogy utójára ilyen, az északi félgömbről megfigyelhető jelenség a XVIII. században fordult elő, legközelebb pedig csak 2080-ban lesz, azaz jóval a születésem előtt történt a korábbi, és nyilvánvalóan a halálom után esedékes a következő. Később más dátumokat is olvastam, de a konklúzió csak még inkább megerősödött: ha most nem látom ezt az égi látványosságot, akkor egy *életre* elmulasztom. Ám soha nem láttam még – persze a nyájas olvasóval egyetemben – szupernóva-kitörést, és ha a már emlegetett Betelgeuse nyugodt marad még pár évtizedig – ami még egy röpke pillanatnak sem számít egy 8–8,5 milliárd éves vörös szuperóriás életében –, akkor minden bizonnyal sosem látok ilyen rendkívüli felfénylést és égi tűzijátékot. Persze az is lehet, már egy ideje felrobbant, hiszen nagyjából félezer év, mire ideér a fénye, és még így sem lesz elég életidőm kivárni azokat a grandiózus sugarakat. Évtizedekkel ezelőtt, amikor tinédzserként egy rövid ideig csillagásznak készültem, és sok-sok órát töltöttem azzal, hogy a kis refraktorommal az eget bámultam, egy tiszta és nagyon hideg téli éjszakán – az ilyeneket valamiért jobban kedveltem a meleg és balzsamos illatú nyárestéknél, talán azért, mert mint Thoreau is írja a *Téli séta* című esszéjében, ebben az évszakban „a menny közelebbnek tűnik a földhöz” –, nos, egy ilyen éjszakán egyszer csak fellobbant egy szupernóva a szemem előtt: alig akartam elhinni, de nem volt kétséges, mozdulatlanul ragyogott abban a csillagképben, amelyben ki-gyúlt, sokkal fényesebb volt, mint a Vénusz vagy a Jupiter. Felejthetetlen perc volt. Aztán kénytelen voltam ráébredni, hogy valójában egy a közeli katonai bázisról felszálló és törté-

¹⁴ A csillagos ég a világgal való érzéki kapcsolatunkat (írja Kant) „végtelenül nagyvá tágítja, világokon túli világokkal és rendszerekkel felölelő rendszerekkel való kapcsolattá, s kiterjeszti ezt periodikus mozgásuk határtalan idejére is, annak kezdetére és további megmaradására” (Kant 1998, 189.).

netesen nagyjából egy percig éppen felém repülő MiG 23-as reflektorát látom csak; aztán a pilóta kikapcsolta a fényszórót és elfordította a gépet, ekkor már hallottam a hajtómű hangját is – a csoda véget ért. Ezeket a példákat azért hoztam, mert alkalmasnak tűnnek érzékeltetni, bár kétségkívül *más-más módon*, hogyan adhat karaktert a személyes életidő – az élet-tartam tudata, a létezésünkkel kapcsolatos félelmek és remények – a „kozmosz” időnek, és megfordítva, hogyan töltődhet fel idegen és hatalmas tágasággal a személyes életidő a csillagos ég esztétikai tapasztalatában.

Ráadásul, a korábbi találkozásaink a csillagos éggel, legalábbis azok, amelyeknél volt alkalmunk valóban *elidőzni*, gyakran – vagy talán mindig – egzisztenciálisan jelentősek a számunkra, s emlékeik, amelyek múltunk fontos pillanatait hordozzák (mint az imént említett példákban is), újra játékba jönnek vagy legalábbis jöhetnek minden egyes újabb találkozásakor, temporális mélységet vagy réteget és folyamatosságot előidézve. Mondhatnánk azt is, hogy ebben a megidéződő temporalitásban egyfajta felszabadulást élünk meg a csillagos égben manifesztálódó örökkévalóságtól (az emberivel összemérhetetlen temporális skálától), avagy, ahogy egy helyütt Blake mondja, megérezzük, hogy valójában az „Idő – az örökkévalóság irgalma” (*Milton: A Poem*, 24. tábla, 72. sor). Ezzel egyidejűleg, a csillagos ég esztétikai tapasztalatában egy egyedülálló köteléket is közvetlenül átélhetünk, amely elődeinkhez, kortársainkhoz és leszármazottainkhoz fűz: a csillagos ég ugyanis – természetesen a technológiai civilizációnktól „érintetlen” változatában (tehát számunkra, teszmez azt, amikor félúton kitekintünk az éjszakába a Transzszibériai Expresszből) – talán az egyetlen olyan egyedi „objektum”, amely az emberi faj történetének egészében változatlanul és állandónak tekinthető, sem a természeti képződmények, sem az ember alkotta tárgyak nem állnak úgy ellen az idő múlásának vagy a folyamatos változásnak, mint a fölénk boruló égbolt. A csillagok, „akik nézték Hannibál hadát / s most néznek engem”, sóhajt fel Kosztolányi, de sokkal korábbra is elmehetünk időben, és előre is szaladhatunk emberi léptékek szinte elképzelhetetlenül sokkal. Természetesen nem csillagászati értelemben gondolom ezt, hiszen tudjuk, hogy még az égbolton is vannak változások, nem beszélve a Föld forgási tengelyének hibogásáról, mégis nyugodtan mondhatjuk, hogy a csillagos ég emberemlékezet óta állandó, hogy minden eddig élt generáció szinte teljesen ugyanazt a lélegzetállító képet láthatta, ha éjszaka felnézett az égre, miközben minden más megváltozott a környezetében. Tehát az „éterinek” vagy „szelleminek”, valamiképp „megfoghatatlannak” látszó égbolt mindig is tartósabbnak tűnt a legkeményebb kősziklánál vagy ércnél is, újabban: a praktikus örökéletűnek mondott vasbetonnál vagy műanyag flakonoknál is.

Ha a modern esztétika kicsit kitágított történetére tekintünk, akkor érdemes egy futó pillantást vetnünk Petrarca sokat idézett és sokak által értelmezett híres levelére, amelyben beszámol az Avignon melletti Mont Ventoux megmászásáról. A levelet 1336-ra datálta vissza, valójában 1350–52 tájékán született, s bár azt a látszatot igyekszik benne kelteni, mintha közvetlenül a csúcstról visszatérve szakadt volna ki belőle élménybeszámolóként, valójában egy gondosan kidolgozott humanista irodalmi alkotással, sőt allegóriával van dolgunk. E levél alapján is szokták Petrarcat az első modern embernek nevezni, aki úgymond csak a kilátás kedvéért képes volt megmászni egy hegyet: „Az a vágy ösztökélt csupán, hogy ezt a roppant magas hegyet, melyet nem ok nélkül hívnak »Viharos«-nak, a mai napon megmászsam, miszerint egy olyan csúcsot láthassak, amelyik magasságáról híres” (Petrarca 1962, 82). Most itt nem foglalkozom sem e levél értelmezésének sokrétű hagyományával, sem azzal, mi lehetett a költő valódi szándéka ezzel a szöveggel, bár aligha az, hogy a természet iránti újfajta nyitottságot kezdeményezzen, ahogy Jacob Burckhardtól Kenneth Clarkig sokan értelmezték.¹⁵ A hegyre feljutás eredeti célja valamiképp közelebb kerülni az éghez, ami

¹⁵ A levélnek a természeti látvány (esztétikai) tájként felfedezésében és a tájképfestészet műfajának későbbi kialakulásában játszott esztétika- vagy művészettörténeti szerepe és jelentősége utólagos konstrukciónak látszik, nem tűnik egyezni a szerző eredeti szándékaival.

itt, Joachim Ritter híres értelmezéséhez kapcsolódva, a természetben lévő isteni megragadására irányuló régi filozófiai törekvés mintájára a természet mint Egész átkarolása volna a csúcsról nyíló szokatlan méretű kilátásban, azaz a fizikai térben. Ezen a ponton mindenesetre összekapcsolható a grandiózus táj észlelése a csillagos égével, ahogy erre – mint mindjárt látjuk – a levél szövege is utal. A vállalkozás ötletének megszületése, az előkészületek, majd a küzdelmes felfelé menet után megérkezünk a csúcsra Petrarccal és fivérével, valamint a névtelen kísérővel. A ritka levegő okozta szédülés és a szokatlan méretű tér okozta megrendülés említését követően mindössze néhány sornyi, felsorolásszerű leírást kapunk a látottakról, s költőnk figyelme nagyon gyorsan másra terelődik: „új gondolatok szálltak meg lelkemet, és a táj keltette gondolataimat az időről való elmélkedés váltotta föl [*Occupavit inde animum nova cogitatio atque a locis traduxit ad tempora*]” (Petrarca 1962, 86.). Nem „táj”, hanem a *locis* szerepel az eredeti latin mondatban, tehát a „helyekről” az „időre” váltunk. És innen-től egy érzelmileg sokkal fűtöttebb és terjedelmesebb merengés következik, amelyben Petrarca múltja, jelene és jövője lesz a téma, életének már meghozott és még meghozandó egzisztenciális döntései. A csúcsról nyíló kilátás látszólag közel hozott térben távoli dolgokat, ezzel párhuzamosan vagy ez által felkeltve időbeli sűrűsödés kezdődik, amely a múltat és a jövőt hozza közel egymáshoz, utóbbiba a túlvilági élet horizontját is beleértve. A térbeli – a földi világhoz tartozik, az időbeli – a spirituálishoz. Mintegy álomból, úgy ébred fel Petrarca ebből a révülésből, futólag még körbepásztázza tekintetével a panorámát, röviden felsorol néhány földrajzi helyet, amelyet lát vagy csak sejt, aztán következik a levél híres fordulata, amikor is végleg hátat fordít a látványnak. Találomra felüti Szent Ágoston *Vallo-másait* a X. könyvnel, s éppen ezekre a sorokra esik a pillantása: „Íme, összevissza csavarognak az emberek, hogy megcsodálják a hegyek csúcsait, a tenger iszonyatos taréjait, a folyók roppant kanyargásait, az óceán tágas tereit, a csillagok futását, de magukra ügyet sem vetnek” (Augustinus 1987, 290.). Ebben a kontextusban az éppen megmászott hegy, hasonlóan más, szintén grandiózus fizikai méreteikkel csodálatot kiváltó természeti tárgyakhoz, a földi és ezért értéktelen csodálat tárgyaként merül fel. Ebben az aszketikus-platonikus értelmezésben, amely csak a befelé figyelést értékeli, a boldog élethez vezető igaz ösvényt kereső számára még a csillagos ég szemlélésével való bibelődés is méltatlan lesz – noha utóbbi legmagasabbra értékelésének jelentős hagyománya volt, talán elég, ha Anaxagorasra vagy Ovidiusra hivatkozom.¹⁶ Petrarca levelét a látható-fizikai és a láthatatlan-spirituális közötti mély szakadék miatt nem lehet proto-esztétikai szövegnek olvasni, a koszorús költő szelleme még nem volt képes – ahogy majd Hepburn nevezi – „metafizikai képezelőerőként” működni, amely egyszerre tekintene a metafizikaira mint támaszára és végső igazolására, ugyanakkor a konkrét jelenbeli természet- (vagy táj-)tapasztalatnak is nélkülözhetetlen eleme volna, mint ami „egybeolvadt az érzéki komponensekkel, nem pusztán egy azok által keltett meditáció” (Hepburn 1996, 192.).

Mindezzel együtt Petrarca levele már nagyon szépen dokumentálja nekünk, hogy a monumentális tértapasztalat hogyan transzformálódik időtapasztalattá, hogy egy határtalan látvány milyen intenzíven hat az idővel kapcsolatos érzékenységünkre, hogyan merülnek fel ilyen találkozásokkor azonnal a saját étellel, annak eddigi történéseivel és remélt kifutásával kapcsolatos kérdések és hogyan vetődik fel a személyes felelősség az ezekkel kapcsolatos döntések meghozatalában – és ez a csillagos ég esztétikai megtapasztalása esetén is működik.

¹⁶ Arisztotelész *Eudémósi etikájában* egyetértőleg említi, hogy Anaxagoras szerint arra születünk, hogy a mennyboltot és a világ rendjét szemléljük (vö. 1216a). Ovidius *Átváltozásai* első szakaszának végén is ezt olvassuk: „Minden egyéb állat letekint görnyedten a földre, / embernek fölemelt orcát és adta parancsát, / hogy föl a csillagokig pillantson, az égre tekintsen. / Így, mely imént nyers volt s formátlan, a föld sosemismert / emberi orcákkal vált végül tündökölővé” (ford. Devecseri Gábor).

A mennybolt temporális aspektusát természetesen sokféleképpen elgondolhatjuk. Nézhetünk rá mint a csillagászati vagy kozmikus idő megmutatkozására egy Einstein- vagy Lemaître-féle univerzumban, mely időt sokatmondóan távolságadatokban szokás megjeleníteni (a különböző égitestek vagy égi jelenségek közötti távolságok fényéveiben, vagy az Univerzumunk gömbjének feltételezett sugarában, amelyet jelenleg 13,8 milliárd fényévben határoznak meg). Ha tekintetünk csillagképekre tagolva nézi az eget, hatalmas kupolaként (ahogy Kanttól Thoreau-ig később is sokan javasolják), akkor a mitológiai idő lenyomatának is nézhetjük, számos, gyakran tragikus történet emlékének emberek és istenek konfliktusáról; vagy egy talán még régebbi, kozmogóniai idő emlékművének is, amely a világ legelső benépesítésének vallási ősidejébe vezet vissza, és ekkor a mindig hideg és távoli uranikus égistent magát láthatjuk a csillagos égboltban, ahogy erről Mircae Eliade olyan szépen írt *A szent és a profán* című könyvében (vö. Eliade 1987, 108. skk.). S persze az örökkévaló, koncentrikus gömbökként elképzelt szférák magasztos és méltóságteljes körmozgásának is látható a hosszabban megfigyelt csillagos boltozat egy ptolemaioszi kozmoszt feltételezve, amiből az idő emberi számításának alapvető ciklusai is adódtak: a napok, a holdhónapok, az évek. Mégis a csillagos ég talán elsősorban és mindenekelőtt a személyes életidő-tapasztalat egyik jelentős formájának értelmezhető.

Első nekifutásra ez a saját élet *végességének* eleven és erős érzését jelenti. Ha a mérhetetlen tértől vagy a benne sejtett hatalomtól szédülünk a csillagos égre nézve, az valamiképp elárasztja érzékeinket, összenyomja a tudatot, megdöbbsenti a szemlélőt, a végtelen térként megélt csillagos ég – láttuk, Pascal óta közhely – egzisztenciális jelentéktelenségünk érzését kelti (legalábbis ez lett a fenséges tértapasztalatként elgondolt éjszakai égbolt kiváltotta hatás első vagy kezdeti fázisának bevett leírása), ha felhasználjuk mai tudományos ismereteinket, akkor azt mondhatjuk: a viszonyítási pontok nélküli beláthatatlan térben milliárdszámra lebegő galaxisok között az egyik közepes méretűnek egy eléggé kültelkinek tűnő spirálkarjában egy harmadrendű sárga törpecsillag harmadik kőzetbolygóján kell elhelyeznünk magunkat. Az Univerzum ismert méreteihez képest annyira eltörpültnek látszunk, hogy ennek elgondolása már önmagában messze meghaladja a képzelőerőnk teljesítőképességét – Kant ezt persze már a főként boruló boltozat egyetlen látványként való megragadására is alkalmatlannak mutatta be. Ezt a nyomasztó túlaradást vagy a felfogóképességeink alkalmatlanságának (kezdeti) negatív érzését általában feloldódás követi a tértapasztalatként elgondolt csillagos ég esetében: emlékezhetünk Kant „felszabadító” moralizálására vagy Brady megfogalmazására, amelyben „a végtelenség egyfajta érzéki megérzése” volna az éjszakai égbolt fenséges tapasztalata, mint ami erősen különbözik a végtelen bármifajta intellektuális vagy matematikai eszméjétől (Brady 2013, 60). Ezzel szemben időtapasztalatként elgondolva a felszabadító vagy kiterjesztő potenciál másmilyen típusú, mint amelyet mérhetetlen térként érzélve kaphatunk, a továbbiakban ezt kísérlem meg röviden kibontani.

A csillagos ég esztétikai tapasztalatában az időbeli végesség érzése az *egyediségünk* vagy a *páratlanságunk* mintegy kozmikus viszonylatban való megéléséhez vezethet, miközben ez mégsem jelent hübriszt vagy a megélt tapasztalatot jelentősen torzító antropomorfizálást. A szemlélő nem képzei a világegyetem urának magát, még csak morális felsőbbrendűséget sem kell, hogy tulajdonítson magának, nem kell azt sem képzelnie, hogy ő volna a jelentés egyetlen lehetséges forrása az őt körülvevő ürességben, s mindent önmagából kellene kivetítenie a szemben álló mérhetetlenre – miközben szükségképpen és mindig az éppen észlelt félgömb középpontjában állunk, akárhol is vagyunk, amikor felnézünk az égre. Az időélmény felől felsejlő pozíció lehetővé látszik tenni egy a térbelihez képest másra kifutó és koncentráló reflexiót, amelynek egyszerre tárgya az ég, a Föld és önmagam: saját életem és az emberi faj egész története, mindezek egymáshoz való viszonya – végső soron a múlt-jelen-jövő közti kapcsolat. Adódnak számunkra természetesen

más látványok és források, amelyek esztétikai befogadásakor megélethetjük létezésünk időnek kitettségét vagy végességét, mint az ősi és a modern romok, a Föld egész felszíne gigantikus romként elgondolva Thomas Burnet XVII. század végi nevezetes elmélete alapján, a „*sic transit...*” végkicsengésű tanulságok az emberiség történetírásából, vagy akár néhány megsárgult fotó egy családi albumból alkalmas lehet erre. A csillagos ég azonban, szemben ezekkel a forrásokkal, egyúttal mindig megőrzi radikális idegenségét és roppant látványának változhatatlanságát.

Mindig marad benne valami távoli és monumentális emlékmű-jelleg, amelyen a csillagok szikrázó fénypontjai is leginkább pazar díszítő-ünnepi elemként tűnnek fel (persze nem a csillagász vagy a szextánssal dolgozó navigátor szemében), mintsem (providenciálisan) hasznos világító vagy meleget adó forrásként. Mint ilyenek osztoznak az éjszaka apró fényeiben megpillantható esztétikumban (a karácsonyfák fényei, születésnap gyertyák, fáklyás menetek, ünnepi tűzijátékok és díszkivilágítások), amelyre Anne Souriau hívja fel a figyelmünket *Petites lumières dans la nuit* című rövid esszéjében.¹⁷ A csillagok a mennybolt kupoláján sokban osztozhatnak az éjszaka (emberi) fényfüzéreivel, Souriau szerint „tiszták” és valamiképp a „szentséghez” kötődnek: a csillagok fénye nem melegít, nem „ad életet”, nem „hasznos”. Ugyanakkor megszépítik az „alkalmat”: a jelen pillanatot ünneppé teszik, s ezzel időben kitüntetett ponttá emelik vagy terjesztik ki. A csillagász vagy a navigátor számára persze hasznosak is lehetnek a boltozat sziporkázó pontjai, bár mindkettő érdeklődése (a tudományos és a térbeli tájékozódási) csak az égbolt egy bizonyos részére vagy területére irányul, sosem az egész tündökletességére.

IV.

Végezetül egy másik oldalról is szeretném megvilágítani, mire is gondolok, amikor a csillagos ég esztétikáját nem elsősorban a tér-, hanem az időtapasztalat felől próbálom megragadni. Ehhez a megvilágításhoz éppen a csillagos ég fényeit fogom segítségül hívni, tehát azért metaforákkal fogok operálni. Az *éjszaka és a holdfény* című 1863-as esszéjében Thoreau megjegyzi, hogy a Hold fénye „inkább arányban áll a tudásunkkal, mint a napvilág. Nincs nagyobb homály az átlagos éjszakákon, mint amilyen szokásosan honol az elménkben, és a holdfény épp annyira ragyogó, mint a legfényesebb pillanataink” (Thoreau 1863, 583.). Mintegy másfél évszázaddal korábban, 1714-ben Addison egy pascali inspirációjú esszé-sorozatot írt *The Spectator* című folyóirata számára *Erkölcsei és mennyei esszék* címen, ennek első darabja nyitányként elmeséli egy tágas mezőn tett esti sétája történetét. A napnyugta színorgiáját követte a fokozatosan és észrevétlenül leszálló éj. Előtűnt a csillagos ég bámulatos látványa, felragyogott a Tejút, s mindennek megkoronázásaként még a telehold is felkelt „abban a felhő-fenségben [*clouded Majesty*], amelyre már Milton is felfigyelt”: és mindez „a

¹⁷ Szerinte az éjszaka apró fényei tiszta esztétikai tapasztalatnak tekinthetők, amennyiben a rájuk csodálkozás nem igényel sem elméleti, sem művészeti előképzettséget. Az ünnepi alkalmakat ünnepivé a beszédek, díszlővések stb. tehetik, aki fényt gyűjt ilyenkor, az megszépíti azokat. Sőt a éjszaka ezen apró fényei akkor is működnek esztétikailag, ha semmiféle ünnepi alkalomhoz nem kötődnek; azért nézhető tiszta művészetként, mert létezésüket kizárólag esztétikai jellegük igazolja; a fény önmagában is ragyogó, de egy fűzér apró fény megsokszorozza a ragyogását, és gazdagságot kölcsönöz a látványnak. A sötétségben elszórt apró fények mintegy kiállnak a világ többi (nem látható) részéért. A hasznos fények profánok, ezen kis fények rejtelmes ragyogása valami szent(séges)hez hasonlítja őket. A kettő közti hallgatólagosan elfogadott hierarchiát szépen bizonyítják azok az esetek, amikor a hasznos világítást lekapcsoljuk, hogy jobban láthatóvá váljanak ezek a (nem hasznos) fények, például lekapcsoljuk a villanyt, hogy a születésnap torta gyertyafénye tündökölhessen (Souriau 1977, 319–320.).

természet új képére nyitotta rá a szemet, amely finomabban árnyalt és puhább fények közé vetett, mint az, amelyet a Nap korábban felfedett számunkra” (Addison 1965, IV: 529).¹⁸ Thoreau még azt a megfigyelést is teszi, hogy a holdfényben látott táj, éppen a szokatlan élességű és másként vetülő árnyékok miatt, olyan részleteket is megmutat, amelyeket nappal sohasem vennénk észre. Ezzel a két idézettel egyrészt a napfény és a holdfény közti különbség összetett hagyományára is utalni szeretnék, másrészt egy szándékaim szerint valamelyes magyarázó erővel bíró analógiát szeretnék felállítani a hold- és a csillagfény visszaverődése és a csillagos ég látványa által előidézett időtapasztalat között. David E. Cooper hívja fel a figyelmet arra, hogy több nagy kultúrában is megtalálható olyan tradíció, amely a holdfényes félhomályt és sötétedést kontrasztba állítja a napfényvel, és az előbbi részesíti előnyben, mondván, a napfényben a dolgok elkülönülten és individualitásukban mutatkoznak meg, amíg a finom holdfényben valódi mivoltukban: végső egységben összeolvadva. Ilyenkor „a világ akként jelenik meg, amint valóban van, »bizonyos misztikus homályossággal átitatva«” (Cooper 2013, 83.).¹⁹

Ami tehát az analógiát illeti a kozmikus fénysugaraknak a természet éjszakai megvilágításával való viszonya és a kozmikus időnek (az örökkévalóságnak) a személyes életidővel való viszonya között, az éjszakai ég megtapasztalásának leírása mind Thoreau-nál, mind Addisonnál felkínál egy valamelyest újfajta esztétikai értelmezést: anélkül, hogy valamilyen illuzórikus egységet vagy akárcsak harmóniát tételezne fel az esztétikai szemlélő és valami nagy Egész között, anélkül, hogy antropomorfizáló projekciókat működtetne, mégis *viszonyt* létesít köztünk és az éjszakai égbolt radikális mássága vagy akár emberte-

¹⁸ Addison egyik forrása itt is minden bizonnyal Bernard le Bovier de Fontenelle-nek a világok sokaságáról folytatott *Beszélgetései* (1687) lehetnek, amelyben a holdfényes éjszaka méltatásával kapcsolatban mindjárt az első estén elhangzik az is: „a nappal látványa túl egyhangú: nincs más, csak a nap és a kék égbolt; ezzel szemben az ezer és ezer alakzatban szanaszét szórt csillagok látványa talán kedvez az álmodozásnak [*rêverie*] és a kusza gondolatoknak, melyekben örömet merül el az ember [*où l'on ne tombe point sans plaisir*]” (Fontenelle 1979, 19.). Fontenelle szövege azért más jellegű, egyrészt tudományoskodóbb, másrészt – a márkinóval folytatott folyamatos flörtölés következtében – mondénabb. Addison széles mezőn tett esti sétája szellemiségében inkább a *Genezist* idézi meg: „kiméne Izsák este felé elmélkedni a mezőre” (1Móz 24,63).

¹⁹ Cooper ebben a könyvében a vízfelületen táncoló és vibráló napfény elbűvölő jelenségével foglalkozik, amely szerinte a világ nagyon hasonló aspektusára hívhatja fel a figyelmünket: a dolgok fúziójára vagy egységére, a mélyükben húzódó tünékeny titokra. A tapasztalat világa – Cooper szerint – azért rejtélyes, mert egy kimondhatatlan ősforrásból származik, amely maga nem lehet tárgya a tapasztalatnak; ez a kimondhatatlanság valóban kifejezhető a félhomállyal és a holdfényvel, de ekkor az ismeretlen iránti félelemmel és borzongással is összekapcsolódik, holott szerinte „a dolgok titokzatos ősforrása, ha valamit egyáltalán, akkor, a hála érzését kelti fel, nem a félelemét, átölelésre hív, nem remegésre” (Cooper 2013, 85.). A vízfelületen táncoló napfény (amikor egyszerre látjuk a sziporkázó vibrálást, és vagyunk tudatában azon mélységeknek, amelyekben ez nyugszik) ezért végső soron hatásosabb és adekvátabb metaforája a világ misztériumának. Érdekes azért megjegyezni, hogy egyrészt Cooper is csak fokozati különbségről beszél e két metafora között, másrészt ő is tudatában van annak, hogy más emberekre más metaforák és képek hathatnak intenzívebben; szerintem a vízfelületen játszó napfény-sziporkák hatásosabbak napnyugtakor, amikor a Nap fénye és melege mérséklődik, amikor a nappal közel jár már ahhoz, hogy átadja helyét a csillagfényes éjszakának, amikor a Nap is egy olyan csillag lesz, csak nagyon közeli, mint az összes többi (még Cooper kis kötetének fedőlapján is egy tenger feletti napnyugtát ábrázoló fotó látható). Harmadrészt a holdfényes félhomálynak a borzongatóhoz vagy akár a horrorhoz kötése valóban jól ismert az európai kultúrában, de a gótikus (rém)történetektől Ady Endre *Jó Csönd-herceg előtt* című verséig (s persze tovább) ívelő tradíció csak az egyik hozzáférhető értelmezés, sem az általam fentebb hivatkozott Fontenelle-nél, sem Addisonnál, sem Thoreau-nál (és még nagyon sokaknál másoknál) nincs ilyesmiről szó a hold- és csillagfényes éjszaka tapasztalata kapcsán.

lensége között. Ráadásul, ettől nem függetlenül, Addison beszámolója inkább csak a mezőn tett séta kerettörténetével sejtetve, Thoreau-é világosabban utal arra, hogy a csillagos ég tapasztalata egyáltalán nem egyenlő a boltozat látványával, hanem multiszenzoros tapasztalat, a földi környezet az összes egyéb érzékünket stimuláló ingereivel annak konstitutív része: a puha fényekkel megvilágított táj, az éjszaka hangjai és zörejei, illatai, ízei, fuvallatai és azok hőmérséklete stb. – amelyek mások, mint a nappal megfelelő és szükségképp megszokottabb minőségei – mind elválaszthatatlanul hozzátartoznak. A csillagok és a Hold fényénél egyúttal tehát a körülöttünk lévő természeti környezetnek is új képét, azaz másfajta *állapotát* pillantjuk meg; és ezen közben magunkat is máshogy tapasztaljuk meg.

Ezen a ponton talán érdemes még egy Hepburntól származó megfigyelésre hivatkoznom. Egyik tanulmányában beszámol egy éjszakai sétájáról, s noha ő ragaszkodik a térrel kapcsolatos szókészlethez, nem tanulságok nélküli az, amire jut. Északnyugat-Anglia híres Tövidékén járt, amikor egy dombra felkapaszkodva egy tengerszemet pillantott meg: a durva sziklás környezetben „csodás élvezetet okozott a háborítatlan sima víztükör” látványa, ráadásul „a hold tükröződött a tengerszemen; és az a ragyogó, pici hozzájárulás a látványhoz jelentős további változást idézett elő”. Hepburn ugyanis azt kezdte érezni, hogy ő többé „nem egy egyszerű, magányos tengerszem-néző”, hanem „valaki, aki egy űrben lebegő planéta felszínén sétál”. A „testi méretének és léptékének érzetét” és egész „pozícióját” innenől meghatározta „más mennyei testekhez, bolygókhoz, holdakhoz és csillagokhoz” való viszonya (Hepburn 1998, 273.). A holdfény visszaverődése a tengerszem felszínén egy kiterjesztett self érzetét keltette. Ha a csillagos éggel kapcsolatba hozható időtapasztalatra próbálom ezt alkalmazni, akkor ez a saját életidő intenzív és össze-sűrűsödő megélésével és az emberiség történeti idejére való kiterjesztésével volna jellemezhető. A visszaverődés metaforája arra is utalhat, hogy ez a tapasztalat elválaszthatatlan a földi léttől, az ismert természeti környezettől, amely – mint láttuk – szintén más arcát mutatja ilyenkor. Ugyanaz a táj vesz körül bennünket a csillagos ég alatt is, mint napvilágnál, mégis az ég, valamint a hold- és csillagfényben átforgalmazott földi környezet *együttese* egy temporálisan „kiterjesztettebb” állapotba juttatja az éjszakai sétálót, hasonlóan ahhoz, ahogy Hepburn saját testének méretét és léptékét érzékelte egy kitágított dimenzióban, az űrben lebegő égitestekkel való viszonyában.

Mintha a csillagos éjnek ezt a temporális dimenzióját ragadták volna meg egy egészen más nyelven az álmok és a profetikus látomások ősi koncepciójában; az álmokban, amelyek természetesen az éjszakához tartoznak, s amelyekben a self érzéletei intenzívebbek, és a léleknek legalább részben lehetősége van a testi-fizikai és a hétköznapi időbeli korlátoktól megszabadulni. Ez volt Szeléné birodalma, aki – a mítosz egyik változata szerint – *örök álomban* szunnyadó szép kedvesében, a pásztor Endümióban gyönyörködik éjszakákon át, s akiről a nyolcadik orphikus himnuszban azt olvassuk – itt most Thomas Taylor 1792-es angol fordítására támaszkodom –, hogy a Hold-istennő „a korok anyja [*the Mother of Ages*]” és az „éjszaka lámpása”, aki „a Természet műveinek végső célt rendel [*Who giv’st to Nature’s works their destin’d end*]” (Taylor 1792, 126.) – talán fogalmazhatnánk úgy is, *életcélt* rendel.

Végezetül még annyit tennék hozzá, hogy a XVII. és XVIII. század fordulóján, a modern esztétika megjelenésének idején, az tűnt a sürgető feladatnak, hogy újra felfedezzék vagy újra elsajátítsák a csillagos eget immár mint természeti fenséges tapasztalatot, amihez újra kellett konfigurálni a korábbi mitológiai és metafizikai tartalmakat is; manapság viszont mintha az lenne a feladat, hogy újra felfedezzük a csillagos ég esztétikai tapasztalatának egy kvázi-ptolemaioszi sémáját, hogy újra elsajátítsunk releváns és félig-meddig feledésbe merülő tartalmakat egy egyre ritkábban adódó esztétikai tapasztalaton keresztül, miközben újra konfiguráljuk a természettudományos kíváncsiság és ámulat e tapasztalatot illető igényeit; még általánosabban: a modern európai természettudományos kul-

túra igényeit, amelynek legszembetűnőbb jegye kezdettől fogva az volt, hogy fokozatosan minden kognitív értéket a (természet)tudományba kívánt asszimilálni (vö. Gaukroger 2006, 11.). Miközben az éjszakai égbolt megjeleníthet elérhetetlen térbeli távolságokat és felfoghatatlan időbeli skálát, valamilyen radikális másságot vagy akár embertelent, fenséges esztétikai tapasztalatként sokkal inkább a Földhöz viszonyul: egyrészt az adott tapasztalat partikuláris körülményein keresztül (a földi táj megvilágítása, hangok, illatok stb. révén), az emberi faj közös élmény voltán keresztül és a szemlélő személyes életidejének intenzív megélésén keresztül. A fentebb kínált, nem kognitivistá értelmezésben bárki kiaknázhhatja az éjszakai égbolt tapasztalatában lévő esztétikai potenciált, aki a kozmikus időnek a megélhető világra és a személyes életidőre való visszaverődéseként tekint az égre, és nem pusztán kimeríthetetlen csillagászati és asztrofizikai rejtélyek tárházának gondolja. A tudományos tudás bizonyos részei mindig is részeivé válhattak a csillagos égbolt esztétikai tapasztalatának, de ez a tudás nem magyaráz meg mindent, nem kizárólagos, sőt nem is konstitutív ebben az élményben. Az esztétikai szemlélő inkább csak szemzgetni fog a természettudományos ismeretek óriási asztaláról, amennyiben talál ott izgalmas és inspiráló falatokat, ugyanakkor folyamatosan felhasznál számos más és egy-mástól nagyon különböző forrást a kulturális örökségtől kezdve a saját élettapasztalatáig. Manapság ennek a visszaverődésnek a megtapasztalása figyelemzavaróként is megjelenik: egy Földünk van, egy világunk és egy életünk (az emberiség szintjén is) – ezt élhetjük meg, élvezhetjük és próbálhatjuk megőrizni: ez nem egyszerű antropocentrizmus a szó pejoratív értelmében, inkább annak megrendítő erejű tudatosítása, hogy egyediek és egyedülállók vagyunk e holdalatti világban.

Hivatkozások

- Addison, Joseph és mások. 1965. *The Spectator*. 5 vols, szerk. Donald F. Bond. Oxford: Clarendon Press.
- Addison, Joseph. 2007. „A képzelőerő gyönyörei”, ford. Gárdos Bálint. *Jelenkor*, 50/11. 1184–1209.
- Augustinus, Aurelius. 1987. *Vallomások*, ford. Városi István. Budapest: Gondolat.
- Barton, William M. 2016. *Mountain Aesthetics in Early Modern Latin Literature*. London: Routledge.
- Brady, Emily. 2013. *The Sublime in Modern Philosophy: Aesthetics, Ethics, and Nature*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burke, Edmund. 2008. *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően*, ford. Fogarasi György. Budapest: Magvető.
- Carlson, Allen – Glenn Parsons. 2008. *Functional Beauty*. New York: Oxford University Press.
- Cooper, David E. 2013. *Sunlight on the Sea. Reflecting on Reflections*. [London:] [n.d].
- Eliade, Mircea. 1987. *A szent és a profán. A vallási lényegről*, ford. Berényi Gábor. Budapest: Európa.
- Etlin, Richard A. 2012. „Architecture and the Sublime”, in Timothy M. Costelloe (szerk.), *The Sublime: From Antiquity to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 230–273.
- Fontenelle, Bernard le Bovier de. 1979. *Beszélgetések a világok sokaságáról*, ford. Lakatos Mária. Budapest: Európa.
- Gaukroger, Stephen. 2006. *The Emergence of a Scientific Culture: Science and the Shaping of Modernity, 1210–1685*. Oxford: Clarendon Press.

- Hepburn, Ronald W. 1996. „Landscape and the Metaphysical Imagination”. *Environmental Values*, 5/3. 191–204.
- Hepburn, Ronald W. 1998. „Nature Humanised: Nature Respected”. *Environmental Values*, 7/3. 267–279.
- Hepburn, Ronald W. 2010. „The Aesthetics of Sky and Space”, szerk. Emily Brady. *Environmental Values*, 19/3. 273–288.
- Hutcheson, Francis. 2004. *An Inquiry into the Original of Our Ideas of Beauty and Virtue. Revised Edition*, szerk. Wolfgang Leidhold. Indianapolis: Liberty Fund.
- Kant, Immanuel. 1997. *Az ítélőerő kritikája*, ford. Papp Zoltán. Szeged: Ictus.
- Kant, Immanuel. 1998. *A gyakorlati ész kritikája*, ford. Papp Zoltán. Szeged: Ictus.
- Koyré, Alexandre. 1957. *From the Closed World to the Infinite Universe*. Baltimore: The Johns Hopkins University.
- Marcus Aurelius. 1975. *Elmélkedései*, ford. Huszti József. Budapest: Európa.
- Matthews, Patricia. 2002. „Scientific Knowledge and the Aesthetic Appreciation of Nature”. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 60/1. 37–48.
- Morris, David B. 1972. *The Religious Sublime: Christian Poetry and Critical Tradition in 18th Century England*. Lexington: The University Press of Kentucky.
- Pascal, Blaise. 1983. *Gondolatok*, ford. Pődör László. Budapest: Gondolat.
- Petrarca, Francesco. 1962. *Petrarca levelei*, ford. Kardos Tibor. Budapest: Gondolat.
- Schaeffer, Jean-Marie. 2018. „Esthétique de la nature ou esthétique environnementale?” *Nouvelle Revue d’Esthétique*, 22/2. 55–63.
- Shapshay, Sandra. 2013. „Contemporary Environmental Aesthetics and the Neglect of the Sublime”. *The British Journal of Aesthetics*, 53/2. 181–198.
- Souriau, Anne. 1977. „Petites lumières dans la nuit.” *Actes du VIIe congrès international d’esthétique, Bucarest 28 Août – 2 Septembre, 1972*, II. 319–321.
- Szécsényi Endre. 2020. „The Jesuit Thread in Joseph Addison’s Aesthetics’, in Claire Boulard Jouslin – Klaus-Dieter Ertler (szerk.), *Addison and Europe / Addison et l’Europe*. Berlin: Peter Lang, 49–63.
- Szécsényi Endre. 2021. „Remarks upon the Aesthetics of the Night Sky”. *ESPES – The Slovak Journal of Aesthetics*, 10/1. 51–63.
- Taylor, Thomas. 1792. *The Hymns of Orpheus*. London: a szerző kiadása.
- Thoreau, Henry David. 1863. „Night and Moonlight”. *The Atlantic Monthly Magazine*, November, 573–583.
- Tuveson, Ernest Lee. 1960. *The Imagination as a Means of Grace: Locke and the Aesthetics of Romanticism*. Berkeley: University of California Press.
- Watts, Isaac. 1810. *The Works of the Reverend and Learned Isaac Watts, D.D.* Vol. 3. London: J. Barfield.